

Referenser

- Carlsson, A., 1983. *Djurhuvudformiga spännen och gottländsk vikingatid. Text och katalog.* Stockholm Studies in Archaeology 5. Stockholm.
- Nylén, E., 1981. Gotland zu St. Olavs Zeit. *Acta Visbyensia VI, Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1979.* Visby.

Thunmark-Nylén, L., 1983. *Vikingatida dosspännen – teknisk stratigrafi och verkstadsgruppering.* Aun 4. Uppsala.

Lena Thunmark-Nylén
Statens Historiska Museum

Forskningsprojektet Medeltida sjöfart och segelleder längs svenska Östersjökusten, dess bakgrund och genomförande t. o. m. 1989 – en interimrapport

Under 1970-talet genomförde Statens sjöhistoriska museums (SSHM:s) dåvarande fältundersökningsavdelning ett rätt omfattande utvecklingsarbete inriktat på marinarkeologisk inventering i olika former. Dit hörde omfattande undervattensinventeringar i testsyfte i Stockholms skärgård, utförda i samband med kurser vid Kursverksamheten vid Stockholms Universitet, och med kursdeltagarna, varav de flesta var dykare, som frivilliga inventerare. Dit hörde också sammanställning och kartering av ett stort excerptmaterial rörande uppgifter om förlisningar i äldre tid som insamlats vid genomgång av svenska tidningar sedan 1700-talets första hälft. 1700 tidningsårgångar genomgicks och över 10 000 förlisningsuppgifter excerperades och registrerades för att ordnas in i förlisningsregistret i SMR (Svenskt Marinarkeologiskt Register) vid museet. Vid den här tiden inleddes även excerperingen av arkivserier i jakt på förlisningsuppgifter, i första hand domstolsprotokoll, genom jur. dr Ilmar Arens förtjänstfulla och skickliga arbete. Likaså lades vrakuppgifter i SMR:s vrakregister ut på spridningskartor.

Detta utvecklingsarbete gjordes bl. a. för en specialutredning för Riksantikvarieämbetet (Raä) ang. förekomsten av genom fornminneslagen skyddade skeppsvrak och andra marinarkeologiska fornlämningar i svenska vatten, färdig och överlämnad till Raä 1977. Under samma tid och med utgångspunkt från de kunskaper om marinarkeologiska fornlämningar som arbetet givit, deltog museet som expertinstans, tillsammans med Raä, i utredningen "Havet – Naturförhållanden och ut-

nyttjande" vid Bostadsdepartementet. I samband med kulturminnesvårdens handläggning av exploateringsärenden i anslutning till havskust tillämpades kunskaperna om detta fornlämningsmaterial praktiskt. I samband med kulturminnesvårdens handläggning av projekteringen för anläggandet av en kolhamn i Landskrona år 1976 gjordes, för att ge ett exempel, en noggrann genomgång av SMR och av tryckta och skriftliga källor för insamling av uppgifter om marinarkeologiska fornlämningar såsom vrak, lämningar från mesolitisk stenålder m. m. En avsökning av botten vid Gräen, i ett näraliggande område vid Landskrona, utfördes 1977 i samverkan med LUHM och Per Söderhielm där, för kartläggning och insamling av mesolitiska stenåldersartefakter. Det senare skedde i samband med företaget Supras projektering av en deponeringsanläggning för fosfat i detta vattenområde.

Ett samarbete utfördes vid den här tiden med fil. kand. Ch. Westerdahl för inventering av marinarkeologiska fornlämningar längs Norrlandskusten, en omfattande inventering vars resultat han sedermera bl. a. publicerat i arbetet *Norrlandsleden II*. Samarbetet innebar att museet stödde insamlingsarbetet ekonomiskt och arkiverade det insamlade inventeringsmaterialet. Avsikten med arbetet var att vidareutveckla erfarenheterna rörande praktisk inventering av kustbundna, arkeologiska lämningar, över och under vattnet.

Erfarenheter vunna inom det nu kort refererade utvecklingsarbetet samlades i en serie artiklar i *Forvännen* 1976/3–4, vilka även

gavs ut i ett särtryck, med titeln "Fornminnesinventering under vatten (Särtryck av Fornvännen 1976 3/4)":

- C. O. Cederlund, Fornminnesinventering under vatten.
- C. Westerdahl, Inventering av muntliga uppgifter om äldre skeppsvrak och andra marinarkeologiska fornlämningar.
- B. Westenberg, Bottenavsökning med dykare.
- C. O. Cederlund, Instrumentsökning.

En presentation internationellt av resultaten av det marinarkeologiska inventeringsarbetet gjordes även:

- C. O. Cederlund, Systematic Registration of older sinkings and wrecks in Swedish waters. *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* (1980) 9.2.

Den nu redovisade arbetssituationen utgjorde utgångspunkten för planeringen av ett nästa steg i utvecklingsarbetet rörande marinarkeologisk inventering, innebärande "ett utvidgande av den eg forminnesinventeringen vid Raå och en fortsättning av museets insamling av material från svensk kust och innanvatten" (citatur ur brev från undertecknad till dåvarande museidirektören Per Lundström 1979-04-17).

Den första etappen i en fortsättning av inventeringen avsågs utgöra sträckan Öregrund-Utlången. I samverkan med Museiverket i Helsingfors och med stöd av Raå gjorde SSHM i början av 1978 ansökningar till två fonder för erhållande av medel för genomförande av en inventering av de kustavsnitt i Sverige och Finland, som berörs av den medeltida ledbeskrivningen, som går under benämningen "itinerariet i kung Valdemars jordebok". För ändamålet avsåg de bägge sökande institutionerna att bilda en arbetsgrupp "för utforskandet i fältet av denna ur handelsjöfartens synpunkt intressanta medeltida handelsväg med stöd av det medeltida dokumentet. Arbetsgruppen utgörs av representanter för Museiverkets sjöhistoriska byrå i Helsingfors, etnologiska institutionen vid Åbo Akademi samt Statens sjöhistoriska museum och Riksantikvarieämbetet i Sverige." (Citatur ur ansökningshandling / SSHM 1978-01-13 Dnr 62: 78.) Planeringen av detta projekt utfördes i samverkan med sjöhistoriska byrån vid Mu-

seiverket i Helsingfors, som vid den här tiden redan tio år varit verksam inom itinerarieforskningen. Projektet avsågs att vara ett mångårigt samarbete (se skrivelse från byrån till SSHM 23.11.1977; SSHM Dnr 77: 3264).

I diskussionerna kring projektet och dess planering deltog flera forskare, bl. a. Peter Norman, på 1970-talet engagerad vid Museiverkets sjöhistoriska byrå, Ingemar Ohlsson, Stockholms Universitet (SU), och Christer Westerdahl. SSHM slutförde under denna period rapporteringen av två andra utvecklingsprojekt, inriktade på undervattensarkeologisk utgrävningsteknik, resp. skeppsarkeologisk dokumentation. För att kunna slutföra detta arbete sköts starten av det planerade forskningsprojektet med inriktning på marinarkeologisk inventering i anslutning till itinerariet framåt i tiden – att tas upp så snart möjlighet gavs.

Planeringen för Projektet Medeltida sjöfart och segelleder längs Östersjökusten

1983 erhöll jag av SSHM:s nämnd uppdraget att i samverkan mellan SSHM och SU bedriva marinarkeologisk forskning och universitetsundervisning. I anslutning därtill togs de tidigare planerna upp igen och målsättningarna för projektet *Medeltida sjöfart och segelleder* längs svenska Östersjökusten formulerades. Med hänsyn till att min verksamhet nu hade fått en mer bestämd inriktning på forskning ändrade målsättningen i viss mån karaktär. Från att tidigare ha varit inriktat på att främst utveckla marinarkeologisk inventering blev målet att, genom inventering och bearbetning av itinerariets innehåll, framför allt de topografiska, arkeologiska och historiska förhållandena längs den medeltida ledbeskrivningens rutt, rekonstruera och om möjligt förklara den medeltida beskrivningens innebörd. Ett slutmål för forskningen inom projektet var och är att etablera en tolkningsmodell för medeltida sjöfart – i vilken kustbunda lämningar som t. ex. hamnar, handelsplatser och skeppsvrak kan inordnas och förklaras.

Projektet avsåg att studera marinarkeologiskt material i anslutning till den i itinerariet beskrivna, medeltida sjöleden från Blekinge,

längs Östersjökusten, till Arholma. I den mån det fanns möjlighet var och är det av stort värde om även den finska och estländska delen av itinerariet kunde tas upp till bearbetning av dessa länders forskare. Det svenska arbetet avsågs ske i kontakt med Estland, Finland och Åland, och informationer har också fortlöpande givits på gemensamma konferenser m. m. Inventering och forskning inom projektet planerades utföras av studerande i marinarkologi vid Stockholms universitet som examensarbeten eller i samband med korttidsanställning.

I planen ingick och ingår även att som en uppföljning popularisera och sprida de vetenskapliga resultaten av studiet av den medeltida kustleden och de marinarkologiska lämningarna längs denna. Forskningsresultaten bör utformas som populära anvisningar i form av broschyrer, kartor, informationsmaterial m. m. om kustleden, beskrivande denna, gamla hamnplatser och andra lämningar. Avsikten var och är att göra det möjligt för skärgårdsbefolkning, sommargäster, fritidsseglare, kanotister o. a. intresserade att följa och studera historisk och arkeologisk miljö längs denna urgamla led i dagens skärgård. Denna del av arbetet bör utföras i samverkan med berörda regionala kulturmiljö- och museiorgan, kustkommuner och turistorganisationer.

Projektverksamhet 1984–1985

Under åren 1984–1985 utfördes enligt min arbetsrapport *Marinarkologisk Forskning och Utbildning 1984–1985* fältundersökningar per segelbåt inom projektet längs Smålands- och Östgötakusten, varvid ledsträckningar, topografiska förhållanden och fornlämningar registrerades, dokumenterades och beskrevs. Dokumentationen i fält utgjordes av fotografering och beskrivning av de platser i kustbandet som räknas upp i itinerariet, liksom av fornlämningar vid dessa liksom av sjölederna, och de seglingsförhållanden dessa erbjuder, mellan itinerariets platser, sett ur den medeltida seglationens och navigationens synvinkel.

Projektverksamhet 1986–1987

I min arbetsrapport *Marinarkologisk Forskning och Utbildning 1986–87* redovisas den

fortsatta utvecklingen av projektarbetet. Fältarbete till sjöss utfördes genom att de medeltida sjövägarna följdes och studerades med segelbåt, från Stockholms skärgårds mellersta del till den mellersta delen av Kalmarsund. En beskrivning genomfördes av platser nämnda i den medeltida sjövägsbeskrivningen mellan Stockholms mellersta skärgård och Bråviken. Denna innefattade, liksom tidigare, beskrivning och fotodokumentation av topografi och geografi vid dessa platser, med särskild hänsyn till ledpassager, hamnar och ankargrunder. Information om fornlämningar vid platserna excerperades senare i fornlämningsregistret vid Raå. Topografisk litteratur genomgicks.

Excerpteringen och litteraturgenomgången syftade till att ge en bild av bebyggelse och näringsliv under medeltiden vid de platser som nämns i itinerariet, för att utnyttja detta som en utgångspunkt för rekonstruktionen av sjölederna och tolkningen av itinerariets innebörd. I itinerariet nämnda platser vid mellersta delen av Kalmarsund flygfotograferades under denna period.

Projektverksamhet 1988–1989

Under åren 1988–1989 har fältarbetet under segel fortsatt, inriktat på dokumentation av itinerariets platser mellan Stockholms mellersta skärgård och Kalmarsund. Under detta skede inleddes även videodokumentation från båt av i itinerariet nämnda platser och sträckorna mellan dem.

Universitetsundervisning och forskning i anslutning till projektet

Projektet har redovisats återkommande vid fältseminarier för och med studerande i marinarkologi vid Stockholms Universitet och inbjudna, svenska och utländska forskare. Två studerande har inlett examensarbeten inom projektet. Under hösten 1989 har en studerande, Henrik Breide, vid arkeologiska inst. vid Stockholms Universitet framlagt en uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, med itinerariets uttolkning som ämne. Han är tidigare sjöofficer och bl. a. specialist på navigation, och har således goda förutsättningar för den här typen av studier. Han har under hösten 1989 registrerat itinerariets uttolkning som

sitt ämne för avhandling i arkeologi för doktorexamen, med samma rubrik som för C-uppsatsen.

Resultatpresentation

Under perioden 1987–1989 har en resultatpresentation inletts. Under perioden har *muntliga resultatredovisningar* utförts vid följande konferenser i Östersjöområdet:

- Konferensen Bottnisk kustfart i gången tid, Kilens hembygdsgård i Sideby, Kristinestad, Finland, juli 1987.
- Bottnisk Kontakt IV. Skellefteå, Sverige, 5–7.2.1988.
- Seminarium vid arkeologiska institutet i Tallinn, Estland, juni 1988.
- VI International Baltic Seminar: Marine Archaeology – Development of research and conservation 28–31.7.1988, Kotka, Finland.
- Farledssymposium på Enigheten i Föglö, Åland, 16–18.6.1989, arr. av Ålands sommaruniversitet.

Den tryckta rapporteringen från projektet redovisas i – eller ingår per datum som delar i – följande publikationer:

- C. O. Cederlund, *Marinarkeologin i Stranda – om spåren efter en mångsidig och spännande maritim kultur*. Medd. från Marinarkeologiska Sällskapet 1983(6): 4, s. 19 f. Även under rubriken *Maritim kultur i Stranda*, Oskarshamns-Tidningen 9.8.1983, s. 2 f., samt i Stranda härads hembygdsförenings tidskrift 1985–1986, s. 30 f.
- *Den 700-åriga segelleden. Segla som Sejr*. På Kryss och Till Rors, nr 5/6 1987, s. 66 f.
- *Ett sjöfarts- och varvmuseum i Oskarshamn – vision och förslag*. (Avsnitten s. 1–9) Skepp och Smide. Artiklar tillägnade Per Lundström. Borås 1987, s. 193 f. Även utgiven som särtryck, Oskarshamn 1988.
- Rec. av *Maritimhistorisk konferens Bottnisk Kontakt II*. Ålands landskapsstyrelse, Museibyran, 3–5 februari 1984. Huvudtema: Handel och handelsvägar. Marichamn 1984. (*Fornvännen* 83 [1988] s. 283 f.)
- Rec. av Jens Schou Hansen, *Fortidsminder på havsbunden*. Antikvariske studier 5. Fortidsminder och Byggnadsbevaring. Fredningstyrelsen København 1982. *Fornvännen* 83 [1988], s. 283 f.
- *A medieval description of searoutes along the Swedish and Finnish coasts, ending in Reval (Tallinn), Estonia*. Marine Archaeology – Development of Research and Conservation. Seminar in the city of Kotka 29–30.7.1988. Publication number 13 in the series of The Provincial Museum of Kymenlaakso. Kotka 1989, s. 3 f.
- *Den medeltida beskrivningen av sjövägar vid svenska och finska kusten i ett itinerarium i det danska*

riksarkivet. Bottnisk Kontakt IV. Föredrag vid maritimhistorisk konferens i Skellefteå 5–7 februari 1988. Skellefteå 1989, s. 24 f.

- *Explaining a 13th Century Cog Wreck near Småland, Sweden. A Survey of Social Organization, International Trade and Sea Routes at the Time of its Use*. Medieval ships and the birth of technological societies. Volume I: Northern Europe. Malta 1989, s. 81 f.
- *Sjövägar vid svenska Östersjökusten på 1200-talet, Del I*. Marinarkeologisk tidskrift. Meddelanden från Marinarkeologiska sällskapet nr 3, 1989, årgång 12, s. 8 f.
- *Sjövägar vid svenska Östersjökusten på 1200-talet, Del II*. Marinarkeologisk tidskrift. Meddelanden från Marinarkeologiska sällskapet nr 4, 1989, s. 5 f.
- H. Breide, *Den danska sjövägsbeskrivningen från 1200-talet. Ett försök till analys för fortsatt tolkning*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi. Stockholms Universitet. Ht 1989.

Slutkommentar

En genomförd uttolkning av det medeltida dokument, som vi kallar itinerariet, kring vilket forskare har fylkats i mer än ett sekel, är kanske inte långt avlägsen. Det är min förhoppning att den kan genomföras i en samverkan mellan forskare i de länder kring Östersjön, vars sjöhistoria berörs av dokumentet och dess uttolkning.

När en tolkning föreligger kommer vi att ha tillgång till kunskap som leder in i nästa skede inom utforskandet av medeltida sjöfarts- och seglationsförhållanden. Uttolkningen av dokumentets information om sjöleder och användandet av dem för 700 år sedan ger oss nämligen unika möjligheter att strukturera och analysera marinarkeologiskt källmaterial från perioden och att se djupare in i andra typer av medeltida källor berörande sjöfarts-historiska och andra maritima förhållanden.

En genomförd tolkning skulle också ge möjlighet att ta itu med utarbetandet av "populariseringsdelen" i projektet, så att vi under 1990-talet kan börja beskriva och levandegöra de urgamla lederna, deras utnyttjande, lämningsarna och kulturmiljöerna längs dem, för de tusentals människor som ännu idag varje sommar befar dem.

Carl Olof Cederlund
Statens sjöhistoriska museum